

Неллі БОНДАРЕНКО,

кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу навчання української мови та літератури,
Інститут педагогіки НАПН України

ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОСВІТНІХ ПРІОРИТЕТІВ

Глобальні та екзистенційні виклики, що постали перед Україною, спонукали її пришвидшити реформи у всіх сферах життя і насамперед освітню, що охопила усі її галузі.

Розвиток української мови і вітчизняної лінгводидактики невіддільний від політичного контексту, суб'єктності України, мовної ситуації та неоднозначної гуманітарної політики на різних етапах становлення держави. Комплексний аналіз її динаміки дасть змогу з'ясувати передумови усамоодостатнення галузі, формування змісту навчання української мови і реалізації нових можливостей розв'язання проблеми модернізації змісту.

Ключові проблеми мовної ситуації в Україні, мовної політики, її правового регулювання та концептуалізації досліджували О. Біляєв, І. Бойко, О. Бориславська, Н. Бондаренко, О. Горошкіна, П. Гураль, М. Кочерган, Ю. Макарець, Н. Матвєєва, Л. Масенко, Л. Мацько, М. Пентиліук, інші. Науковці виокремлюють *чотири періоди мовної політики* у хронологічних рамках від часу відновлення незалежності України до сьогодення [2]. *Перший* період пов'язаний з ухваленням Закону «Про мови в Українській РСР» (1989). Він утверджував українську мову як один із ключових маркерів національної самобутності українського народу і водночас законодавчо закріплював використання російської як мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР. Цей період тривав до 28 червня 1996 року, коли почала діяти нова Конституція України, що визначала конституційно-правові засади мовної політики держави і з якої розпочався *другий* етап. Обидва документи закріплювали державний статус української мови і водночас зберігали привілейоване становище російської в окремих регіонах України. *Третій* період збігається з ухваленням Закону України «Про засади державної мовної політики» (2012), який у 2018 році було визнано неконституційним з огляду на порушення процедури. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) ознаменував початок *четвертого* етапу державної мовної політики в Україні, поклавши край спекуляціям довкола місця російської мови.

Українська мова як об'єкт мовознавства і навчальний предмет має тривалу історію і методичну традицію. Час від часу зміст навчання зазнавав змін: укладачі Державного стандарту і програм включали або вилучали окремі розділи, теми, поняття, правила. Мовознавці й методисти намагалися удосконалювати український правопис, уточнювали або змінювали трактування явищ мови, у відповідь на зміни арсенал організаційних форм, методів, засобів навчання. Є. Дмитровський і О. Біляєв розробили теорію методів навчання української мови, куди увійшли розповідь, бесіда, спостереження, робота з підручником, вправи [1]. Посилювалася практична спрямованість курсу, робилися спроби вилучити надміру складний матеріал, розмежувати головне й другорядне, ввести поняття для обов'язкового засвоєння та ознайомлення. Однак зазначені зміни не торкалися затеоретизованої суті шкільного курсу, покликаною «озброїти учнів знаннями основ науки про мову» і забезпечити формування на цій основі умінь і навичок. З огляду на це визначалися структура і зміст курсу. Основна частина програми містила опис будови української мови в логіці лінгвістичної науки. Уміння й навички розглядалися у фокусі практичного проєкціювання кожного з виучуваних розділів курсу. Уведення спеціального розділу з розвитку зв'язного мовлення мало на меті зреалізувати систему практичного ознайомлення учнів з основними мовленнєвознавчими поняттями й цілеспрямованого

навчання школярів писати перекази і твори. Це значно посилило їх мовленнєвий розвиток. Водночас розробники українських програм, а надто автори підручників, як і раніше, перебували під пильним наглядом цензури. Позбавлені права на власну ініціативу, вони змушені були йти в фарватері російської радянської методики.

У 1990-х роках лінгводидактика в Україні проходила період глибинної перебудови, зумовленої відновленням державної незалежності та ухваленням Закону «Про мови в Українській РСР». Головним завданням галузі стало наукове обґрунтування системи навчання української мови як державної та формування національно-мовної особистості. Стан лінгводидактики у 1990 роках характеризувався концептуалізацією мовної освіти та її переходом від граматико-центричної до комунікативно-діяльнісної парадигми [3]. Водночас процес національного відродження гальмувався старим Законом про мови в Українській РСР, який пролонгував українсько-російську двомовність аж на чверть століття по тому, як Україна здобула незалежність, і діяв аж до 2019 року.

Навряд чи є потреба докладно описувати зміни у змісті мовної освіти й розходження в методиках навчання, які приходили на зміну одна одній. Досить визначити кілька ключових положень і простежити за видозмінами у кожному з оновлень, зіставляючи їх, розглянувши загальні підходи і принципи, що об'єднують усі спроби вдосконалити зміст, форми, методи і розроблені на їх основі методики навчання у тодішніх політичних реаліях. Основним їх недоліком було відчуження мовленнєвої діяльності, самої мови та її використання від учня-носія через брак механізму природного поєднання.

Доленосними для української лінгводидактики стали двохтисячні роки з огляду на системне глибинне реформування змісту освіти із перспективою впровадження 12-річного терміну навчання. МОН України спільно з фондом «Відродження» організувало спеціальне навчання укладачів програм за участі іноземних експертів. Це результувалося у принципово новій якості вітчизняних програм. Трансформувався їх формат із суцільного тексту в табличний, де у першій графі було визначено зміст навчання, а в другій – синхронізовані з відповідним змістом вимоги до знань, умінь і навичок, які мають бути сформовані у результаті його засвоєння. Мовна теорія природно об'єднувалася із видами мовленнєвої діяльності, серед яких належне місце посіли раніше ігноровані методикою рідної мови аудіювання і читання [5]. Градуїзовані за складністю уміння співвідносилися з рівнями спеціально розроблених Критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів, на відміну від попередньої практики фокусування на недоліках і помилках.

Оптимальним було визнано структурування змісту навчання української мови за чотирима взаємопов'язаними змістовими лініями – мовленнєвою, мовною, соціокультурною та діяльнісною (стратегічною). Згідно з Державним стандартом мовленнєва змістова лінія забезпечувала вироблення і вдосконалення вмінь та навичок учнів у всіх видах мовленнєвої діяльності (аудіюванні, читанні, говорінні, письмі); мовна – засвоєння системних знань про українську мову як засіб вираження думок і почуттів людини, формування національної і громадянської ідентичності, а також розвитку мовних умінь і навичок; соціокультурна – засвоєння українських і загальнолюдських культурних і духовних цінностей, норм, які регулюють стосунки між поколіннями, статями, націями, сприяють естетичному і морально-етичному розвитку; діяльнісна (стратегічна) – формування загальнонавчальних умінь і навичок учнів, опанування стратегій, які визначають мовленнєву діяльність [6]. Комплексна реалізація зазначених змістових ліній мала забезпечити становлення комунікативної компетентності здобувача освіти.

Реалізований у змісті освіти інноваційний підхід до опрацювання мовної теорії передбачав її засвоєння на основі добірних текстів різноманітної тематики, насичених виучуваними мовними явищами, які слугували взірцями для створення учнями власних висловлень. Робота з текстом включала аналіз змісту, з'ясування взаємозв'язків між елементами мовної системи, спостереження за їх безпосереднім функціонуванням у мовленні й відпрацювання відповідних умінь. Система комплексних завдань на основі тексту давала змогу систематично повторювати вивчений раніше матеріал. Регламентація

тематико-змістової основи мовленнєвої діяльності учнів на рівні змісту навчання актуалізувала когнітивний потенціал учнівства. Водночас вона уможливила розв'язання доти непосильної для лінгводидактики проблеми озмістовнення мовлення здобувачів освіти, без чого сама лише мовна форма залишалася знерухомленою, недієвою і незастосовною [4].

Принципово новий підхід до визначення змісту мовної освіти сприяв усуненню вододілу між аспектними уроками вивчення мовної теорії та розосередженими в часі уроками розвитку зв'язного мовлення, завданням яких був розвиток саме мовленнєвих умінь учнів. Це позитивно позначилося на кількісних і якісних показниках їх мовленнєвої діяльності.

Програма для старших класів передбачала опанування основ ефективної мовленнєвої комунікації – публічного мовлення і роботу над такими *якостями зразкового мовлення* як правильність, точність, логічність, чистота, багатство, виразність, доцільність, ефективність.

Актуалізація сучасних викликів у мовній освіті – технічних, соціокультурних, психологічних – зумовлена тим, що навчання української мови зазнає впливу геополітичних, воєнних, соціокультурних і технологічних змін. Експерти застерігають від таких негативних наслідків як розлади уваги здобувачів освіти, її розфокусування; когнітивні порушення через брак стимулів для розвитку мисленнєвої діяльності, нетреновану пам'ять, пошук інформації не в пам'яті, а назовні; кліпове мислення, користування готовими смислами і текстами; нездатність прочитати довший текст і тим більше створити власний; збіднення емоцій тощо. Нинішня система освіти, що потребує глибинного увідповіднення реаліям і запитам сповненого викликів інформаційного суспільства, не встигає «партнеритися» з цифровим поколінням, яке кардинально відрізняється навіть від своїх батьків. Центеніали живуть в умовах інформаційного перевиробництва й мультизадачності. Вони швидко опрацьовують значні обсяги не завжди потрібної інформації й не факт, що засвоюють її; надають перевагу графіці й візуалізації, а не тексту; отримують задоволення від ігрового формату й заохочень.

Поточний етап освітньої реформи відзначено остаточним утвердженням державницьких позицій української мови. Основна стратегія перебудови мовної освіти – її життєва адекватність, адаптивність, орієнтація на задоволення потреб і запитів особистості, пов'язаних зі спілкуванням, самореалізацією, практичною діяльністю, духовним життям, різнобічними інтересами. Реформовану освіту визначатимуть *аксіологічний, компетентнісний, особистісно орієнтований та діяльнісний підходи*. Провідними орієнтирами оновлення змісту предметів мовно-літературної галузі і української мови зокрема у контексті безпрецедентних викликів XXI століття визначено формування ключових компетентностей і наскрізних умінь, інформацію, комунікацію, текст і текстотворення, мовні засоби. Перед сучасною лінгводидактикою стоять завдання: розробити динамічну адаптивну систему компетентісно орієнтованої мовної освіти з відкритим освітнім простором і ефективним зворотним зв'язком; чіткіше окреслити ядро знань, необхідних для формування ключової компетентності вільного володіння українською мовою і наскрізних умінь; вписати знання в ціннісно орієнтовані конкретні соціокультурні контексти; поєднати суспільні та індивідуальні цілі у мовній освіті з акцентом на життєвих пріоритетах, особистому і накопиченому людством досвіді та самостійності учнів.

Оновлений зміст освіти сприятиме не лише опануванню учнями актуальних знань з української мови, а й формуванню вмінь застосовувати їх у реальному житті; розвитку ключової компетентності вільного володіння державною мовою; критичного, системного, інноваційного мислення; становленню здобувачів освіти як активних учасників сучасного інформаційного середовища і співтворців прийдешньої України.

Використана література

1. Беляєв О. М. Сучасний урок української мови. Київ: Радянська школа, 1981. 176 с.
2. Бойко І. Державна мовна політика в Україні 1991–2021 років: історико-політичні аспекти. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 2 С. 39–50.
3. Бондаренко Н. В. Державна мова у контексті мовної освіти. *Дивослово*. 1996. № 4. С. 30–33.
4. Бондаренко Н. В. Робота з текстом на уроках української мови у 5–7 класах. Бібліотечка «Дивослова». 2008. № 5. 56 с.
5. Бондаренко Н. В. Читання як проблема методики навчання української мови. *Дивослово*. 2004. № 12. С. 19–25.
6. Бондаренко Н. В., Біляєв О. М., Паламар Л. М., Кононенко В. Л. Українська мова [програма для 5–12 кл.]. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів: 5–12 кл. Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2005. 152 с.

Бібліографічний опис. ДСТУ 8302:2015: Бондаренко Н. В. Формування змісту навчання української мови крізь призму освітніх пріоритетів. *Лінгводидактична спадщина О. М. Біляєва в контексті столітньої історії Інституту педагогіки НАПН України*: збірник матеріалів круглого столу, присвяченого пам'яті визначного вченого, члена-кореспондента НАПН України, доктора педагогічних наук, професора Біляєва Олександра Михайловича (7 травня 2026 р., м. Київ). Київ: Педагогічна думка, 2026. С. 19–22. URI: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/750002>

REFERENCES: Bondarenko, N. V. (2026). Formuvannia zmistu navchannia ukrainskoi movy kriz pryзму osvutnikh priorytetiv [Shaping the Content of Ukrainian Language Education Through the Lens of Educational Priorities]. *O. M. Biliaiev's Linguodidactic Heritage in the Context of the Centennial History of the Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*: Proceedings of the Round Table Dedicated to the Memory of the Distinguished Scholar, Corresponding Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor Oleksandr Mykhailovych Biliaiev (May 7, 2026, Kyiv, Ukraine). Kyiv: Pedahohichna dumka, 19–22. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/750002> [in Ukrainian]